

Utslagning eller bristande arbetsvilja?

Ett försök till begreppsanalys

Hans Berglind

När man ska förklara varför människor i arbetsför ålder inte förvärvsarbetar, så brukar man ange bristande möjligheter att få arbete eller låg arbetsmotivation som förklaring.

Att en person är *utslagen* anger närmast att denna har inga eller mycket små möjligheter att få ett arbete på marknaden.

Förhållandet mellan "arbetslöshet" och "utslagning" diskuteras liksom olika förklaringar till utslagning. Även om utslagningen har viktiga medicinska aspekter — några exempel ges härpå — så betonas att man vid studiet av utslagningsfenomenen inte bör isolera en medicinsk ansats från ett bredare perspektiv.

Hans Berglind är docent i sociologi vid Stockholms universitet. Han arbetar sedan flera år med ett av Riksbankens Jubileumsfond finansierat projekt rörande utslagning på arbetsmarknaden.

När man ska förklara varför människor handlar på ett visst sätt så brukar man, i varje fall i mer vardagliga sammanhang, skilja mellan sådant handlande som är uttryck för en människas eget val och sådant som är mer eller mindre påtvingat. Vi upplever väl som regel också att vissa saker vi gör är ett uttryck för vad vi vill, medan andra handlingar känns som påtvingade av omgivningen eller omständigheterna. Lycklig är naturligtvis den som endast vill det möjliga, dvs lever efter maximen "man kan vad man vill bara man vill vad man kan".

Efter ett anförande vid symposium anordnat av Medicinska Forskningsrådet 16—17 okt 1975.

Den här distinktionen mellan mer fria val och påtvingat handlande tillgriper vi också när vi ska förklara människors handlande visavis arbetsmarknaden. Att en människa arbetar kan uppfattas som ett uttryck för att hon föredrar att göra det eller för att hon är så illa tvungen. Även här händer det att människor föredrar det enda möjliga om de nu ens funderar över sitt handlande. Ty så länge folk betar sig på det sätt som är det vanliga och accepterade, så funderar varken de själva eller omgivningen närmare över beteendet. Däremot undrar man över sådant beteende som är ovanligt och strider mot normerna för mänskligt handlande.

Att förvärvsarbete är ju regel i vårt samhälle i synnerhet för män i arbetsför ålder, även om samma förväntan i allt större utsträckning kommit att gälla även kvinnor. Om en man inte arbetar eller slutar arbeta, så undrar vi vad det beror på. Här tillgriper vi inte sällan de populära förklaringsdimensionerna, dvs vi menar att det beror på bristande arbetsvilja (han är arbetsovillig, lat etc) eller på att han saknar möjligheter att arbeta. De bristande möjligheterna antas i sin tur sammanhånga med att han är arbetsoförmögen i någon medicinsk mening eller att det saknas lämpliga jobb eller möjligen att personen av andra yttre omständigheter, såsom avsaknad av barntillsyn eller dåliga kommunikationer, inte kan ta ett erbjudet arbete. Det är för att beskriva sådana mer eller mindre påtvingade situationer som man bru-

Att en människa arbetar kan uppfattas som ett uttryck för att hon föredrar att göra det eller för att hon är så illa tvungen.

kar använda termer som "utslagning" och "utslagen".

Vad menas med "utslagen"?

Det är lättare att tala om vad som menas med att vara "utslagen" än vad som menas med "utslagning". Låt oss därför börja med den förstnämnda termen.

En person som är utslagen är naturligtvis utslagen från någonting, och i detta sammanhang avses den gängse arbetsmarknaden (något oegentligt kallad den "öppna" marknaden). Det är den marknad där arbetskraft köps och säljs. Att vara utslagen innebär då att inte kunna sälja sin arbetskraft på denna marknad, eller m a o att inte kunna erhålla anställning på marknaden. Arbetsmarknaden är ju konkurrensbetonad och avsikten är att de mest effektiva och dugliga ska få arbete i första hand. Att en person inte kan få arbete kan bero på att personen inte fyller (eller inte förmodas fylla) de krav på lönsamhet som ställs, dvs att han är företagsekonomiskt olönsam. En sådan situation kan uppkomma när det existerar en otillräcklig efterfrågan på arbetskraft på marknaden. Om det är en situation av mer tillfällig karaktär, så är vi knappast benägna att kalla personen "utslagen". Vi reserverar begreppet att gälla mer permanenta situationer då personen inte inom överskådlig tid kan förväntas erhålla arbete på marknaden.

Att vara utslagen från arbetsmarknaden innebär inte nödvändigtvis att vara utan arbete. Personen i fråga kan ju ha erhållit arbete inom den skyddade sektorn, som just är skyddad från marknadens hårda konkurrens. Inom den sektorn är det avgörande kriteriet (i varje fall i princip) inte personens duglighet, effektivitet och lönsamhet, utan hans behov av sysselsättning.

Det föregående resonemanget är bitvis förenklat och kräver därför en del förtydliganden för att inte missförstås. Det kan för det första vara värt

Att vara utslagen innebär att inte kunna sälja sin arbetskraft

Förhållandet att en person är "utslagen" endast i förhållande till en viss efterfrågestruktur innebär att det i princip är möjligt att påverka utslagningens omfattning genom att förändra denna efterfrågestruktur.

att påpeka att frågan om en person kan få arbete på marknaden eller ej beror på de krav som ställs på arbetskraften och att dessa krav inte är en gång för alla givna. En person kan således vara utslagen i förhållande till ett visst utbud av arbetstillfällen, men behöver inte vara det om efterfrågan ändrar struktur. Personer med fysiska handikapp hade med all sannolikhet svårare att hävda sig på arbetsmarknaden under en epok då det oftare än nu ställdes krav på muskelstyrka. Å andra sidan har antagligen personer med oregelbundna arbetsvanor, begränsad intellektuell rörlighet etc, fått det svårare att skaffa arbete i en tid när en del enklare sysslor blivit bortrationaliserade och många mindre arbetsplatser försvunnit. Det förhållandet att en person är "utslagen" endast i förhållande till en viss efterfrågestruktur innebär att det i princip är möjligt att påverka utslagningens omfattning genom att förändra denna efterfrågestruktur. Det är värt att betona detta eftersom man hittills överbetonat individsidan i utslagningen. Men likaväl som individer kan förändras genom rehabilitering, så är det — fortfarande i princip — möjligt att förändra arbetsplatser och arbetskrav. Om sådana förändringar kommer till stånd, är delvis en maktfråga.

Ett annat förtydligande kan också vara på sin plats. I det föregående har jag på sätt och vis överbetonat det rationella företagsekonomiska lönsamhetstänkandets betydelse vid anställningen. I själva verket fattas anställningsbeslut under ett ganska stort mått av ovisshet. Personalanställare går inte i realiteten enbart efter några väldefinierade lönsamhetskriterier utan styrs i sitt handlande, precis som vi andra, även av en rad fördomar om vilken sorts människor som bör anställas. Detta medför att man ibland inte anställer

Personalanställare styrs i sitt handlande, precis som vi andra, av en rad fördomar om vilken sorts människor som bör anställas.

Vid närmare eftertanke rör det sig emellertid inte om en, utan om en rad delvis olikartade processer.

någon på en befattning trots att det finns lönsamma sökande, som dock har skenet emot sig. Likaså händer det förstås, att man av misstag anställer en olämplig person, kanske till förfång för en mer lämplig sökande. Allt sådant får betraktas som personaladministrativa olycksfall i arbetet. Dessa exempel motsäger naturligtvis inte att idealet från företagsekonomisk synpunkt ändå är att enbart anställa personer som är lämpliga (lönsamma) och bland dem de lämpligaste. Något annat vore naturligtvis just ett misstag.

Det kanske kan tyckas som om detta att vara utslagen är ungefär detsamma som att vara arbetslös. Så är dock inte fallet. De gängse definitionerna av arbetslöshet bygger på om personen *söker* arbete eller inte,* här är det avgörande kriteriet om personen *kan få* arbete eller inte. Vi kan illustrera förhållandet mellan begreppen med tillhjälp av följande enkla korsklassificering, som tänkes gälla personer som saknar sysselsättning:

Fig. 1. Förhållandet arbetslöshet—utslagning.

	Kan få arbete	Kan ej få arbete
Söker (önskar) arbete	Arbetslös (tillf) Ej utslagen	Arbetslös Utslagen
Söker ej arbete	Ej arbetslös Ej utslagen	Ej arbetslös Utslagen

En dylik klassificering är naturligtvis också en förenkling, bland annat av det skälet att man inte kan dra någon skarp gräns mellan att kunna och att inte kunna få arbete. Det är i verkligheten en glidande övergång från att ha utomordentliga chanser på arbetsmarknaden, till att inte ha några

som helst möjligheter, vare sig på den egna orten eller någon annanstans i landet.

Av utrymmesskal kan vi inte driva analysen av begreppet "utslagen" längre i detta sammanhang. Att vara utslagen från arbetsmarknaden är, för att sammanfatta, en fråga om att inte kunna få anställning på den gängse arbetsmarknaden, att vara "utestängd" från denna,* antingen detta nu beror på en korrekt eller felaktig bedömning av individens lämplighet (lönsamhet). Men vad ska man då mena med "utslagning"?

Begreppet utslagning

Jag har i tidigare sammanhang definierat utslagningen som en process vilken leder fram till att individen blir just — utslagen. Vid närmare eftertanke rör det sig emellertid inte om *en*, utan om en rad delvis olikartade processer. En del av dessa stämmer kanske inte så väl överens med vad man i dagligt tal menar med utslagning, men härvidlag är ju det vardagliga språkbruket långtifrån entydigt. En del personer kanske vill förbehålla ordet för ett skeende som innebär att personen förlorar sitt arbete hastigt, t ex genom ett olycksfall på arbetsplatsen. Men en person kan naturligtvis slitas ned gradvis av en olämplig arbetsmiljö. Likaså kan olycksfallet inträffa utanför arbetsplatsen, t ex i trafiken, och göra att personen blir (eller anses) "arbetsoförmögen". Här vill vi gärna kunna diskutera även sådana situationer inom ramen för vad vi kallat "utslagning". Så långt kanske vårt språkbruk inte verkar alltför avlägset från det vardagliga. Men vi nödgas konstatera att vi även intresserar oss för andra fenomen, där klyftan mot vardagsspråket vidgas, om vi envisas tala om utslagning. Vi vet ju att det finns personer som redan från starten saknar möjligheter på arbetsmarknaden och som kanske rent av aldrig

* För närmare begreppsutredning se Berglind—Rundblad, kapitel 5 och 8.

* Jfr Lindquist, 1975.

kommer in i arbetslivet. Det behöver inte bara vara frågan om gravt handikappade, det kan gälla ungdomar som gått ut nian med dåliga betyg, äldre hemmafruar utan erfarenhet från arbetslivet osv. Det blir naturligtvis en strid om ord ifall man ska beteckna dessa personer som "utslagna" och det som lett fram till deras situation som "utslagning". Det viktigaste är inte ordvalet (även om mer stringenta beteckningar är välkomna), det viktigaste är att klargöra fenomenet utslagning, dess orsaker och konsekvenser.

Är utslagningen ett medicinskt problem?

Under senare år har man kunnat iaktta en ganska kraftig nedgång av sysselsättningsnivån i vissa befolkningsgrupper. Det gäller dels yngre personer, dels äldre män. Att sysselsättningen gått ned bland ungdomarna sammanhänger med att fler utbildar sig, liksom med en relativt hög ungdomsarbetslöshet.

Att män i åldrarna över 45 år också minskat sin andel sysselsatta tycks ha andra förklaringar. Det sammanhänger *inte* med att de arbetslösa ökat i någon högre grad, utan med att fler människor lämnat arbetskraften. Antalet män utanför arbetskraften i åldrarna 45—64 år steg mellan åren 1965 och 1974 med 59 % till ca 118 tusen. Därav klassificerades majoriteten eller ca 75 tusen som "arbetsoförmögna". Den kategorin har mer än fördubblats på nio år. (Fig. 2.) Andelen arbetsoförmögna män i den här åldersgruppen har lika så fördubblats och överstiger nu 7 %.

Är nu detta främst ett medicinskt problem? Har svenska folkets hälsa försämrats i den om-

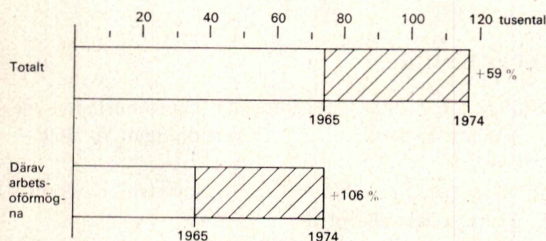
Under senare år har man kunnat iaktta en ganska kraftig nedgång av sysselsättningsnivån i vissa befolkningsgrupper.

fattning som siffrorna antyder? Det finns andra siffror som pekar i samma riktning. Dit hör ökningen av antalet förtidspensionärer på medicinska grunder även sedan det blev legitimt att förtidspensionera äldre på grund av arbetsmarknadsskäl. Jag har diskuterat dessa siffror med flera grupper av företagsläkare och de menade att det sannolikt inte var hälsotillståndet som försämrats utan snarare de medicinska bedömningsnormerna som ändrats.

I liknande riktning pekar de resultat som Erik Allander publicerade i Läkartidningen 1973 (70: 3695—3697) om diagnoserna vid förtidspension mellan åren 1952 och 1970. Han konstaterar där att "Det mest markanta är artrosfallens både absoluta och relativt stora ökning. Här har man emellertid en mycket stor epidemiologisk pool ur vilken man med en medicinsk skopa kan ösa upp ett medicinskt underlag för förtidspension." Han avslutar sin artikel: "Om arbetsmiljön har betytt något för framkallande av sjukdom — i varje fall av artrostyp — har vi med nuvarande lagstiftning, statistik och sjukdomsbeteende inte möjlighet att få något begrepp om. Är läkaren och medicinen med sin diagnostiska process mindre en upptäckare än en döljare av detta problem?"

Jag tycker att Allander i den här uppsatsen berör två viktiga frågor. Dels påminner han om ett i och för sig välkänt förhållande, nämligen att medicinska diagnoser i vissa fall kan vara så vaga att en högst varierande andel kan definieras som sjuka eller i varje fall berättigade till sjukskrivning. Dels pekar han på faran av att ett medi-

Fig. 2. Män 45—64 år som ej är i arbetskraften år 1965 och 1974.

Källa: Arbetskraftsundersökningarnas råtabel (årsmedeltal)

Det borde vara en angelägen uppgift att undersöka om det är de medicinska bedömningsnormerna som ändrats eller om det faktiskt rör sig om att hälsan försämrats i vissa befolkningsgrupper.

cinskt betraktelsesätt ibland kan dölja andra problem som, inte primärt i varje fall, är av medicinsk art. Jag skulle vilja dra två slutsatser av detta resonemang. För det första borde det vara en angelägen uppgift att undersöka om det är de medicinska bedömningsnormerna som ändrats eller om det faktiskt rör sig om att hälsan försämrats i vissa befolkningsgrupper. För det andra anser jag det är viktigt att inte isolera en medicinsk ansats från ett bredare perspektiv, när man ska analysera sådana företeelser som utslagning. Problemet hittills har just varit att man renodlat sjukdomsperspektiv inom arbetsvård och annan rehabiliteringsverksamhet. De arbetsvårdssökande klassas t ex efter huvudarbetshinder och biarbetshinder enligt en utförlig kod. Sedan kan man köra fram mängder av tabeller och tro sig analysera skillnader i hälsotillståndet mellan olika landsändar. Men vad hjälper det ifall det inte främst är medicinska skäl som gjort att människor hamnat utanför arbetslivet eller hindras komma in i det. Här skulle säkert rehabiliteringsläkarna kunna få en annan funktion än den som tycks ha dominerat hittills. Uppgiften borde vara tvåfaldig dels att undersöka i vad mån tidigare arbetsmiljö kan ha bidragit till personens svårigheter dels skriva ut recept på en ur personens synvinkel bättre arbetsmiljö. Jag förutsätter att detta kan ske i samarbete med andra experter.

Låt mig också få peka på ett annat problem rörande utslagningen, ett problem som har en medicinsk anknytning. Det gäller sjukskrivningens sociala aspekter. Om man ska kunna klara sig på dagens arbetsmarknad så måste man, som redan framhållits, uppfylla stora och antagligen stigande krav på effektivitet, duglighet och lönsamhet. Gör man det så har man framgång och belönas som regel därefter (även med hänsyn tagen till gällande marginalsatser). Om man däremot inte kan hävda sig i arbetsrollen så får man odla en hjälptagarroll. Det gäller då att inte vara duktig. Ju sjukare man är, desto bättre är ens möjligheter att få den ekonomiska hjälp som anses vara legitim. Sjukintyget är ju det bästa beviset på att man inte är arbetsskygg. Det är nämligen viktigt för en människa att hela tiden försvara sig

En viktig fråga att undersöka är i vad mån vårt försäkringssystem onödigtvis tvingar in människor i en sjukroll.

mot misstanken att vara arbetsovillig och vilja ligga andra till last. Arbetsmoralismen är starkt utbredd även bland klienterna själva och sjukintyget behövs inte bara för att man ska klara försörjningen, utan också för att klara den egna självkänslan.

Det nuvarande systemet fungerar ju som regel så att endast den som är sjuk eller i varje fall sjukskriven kan få sin försörjning tryggad på ett anständigt sätt, om han blir refuserad på arbetsmarknaden. Detta gäller i varje fall oss som saknar privat förmögenhet. Liksom arbetsrollen har sina belöningar, så har även sjukrollen sina. Förutsatt att man lever upp till rollens krav. Om någon säger: "Jag vill inte arbeta för jag kan bara få ohälsosamma eller illa betalda jobb." Så säger den duktiga majoriteten "Fy skam!". Nej, han bör förstås säga t ex "Tyvärr kan jag inte arbeta, min rygg är så dålig". (Och vem har inte ont i ryggen ibland...) Då får han en slant från försäkringskassan och vårt vänliga medlidande. En viktig fråga att undersöka är i vad mån vårt försäkringssystem onödigtvis tvingar in människor i en sjukroll. Personligen tror jag att detta är fallet i alltför hög utsträckning och att det beror på att vi saknar något i stil med en garanterad minimiinkomst. Men det är egentligen en annan historia.

REFERENSER

- Allander, E., Ökar eller minskar pensioneringen vid reumatiska sjukdomar? (Läkartidningen 70: 3695—3697, 1973)
- Berglind, H. och Rundblad, B., Arbetsmarknaden i Sverige. Stockholm 1975.
- Lindquist, A-L., Arbetsvård och utslagning (UPA-rapport 4, stencil) Stockholm 1975.